

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/102/58-65>

Nərgiz Səlimova
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
salimovanargiz.adu@gmail.com

EVFEMİZM VƏ DİSFEMİZMLƏRİN KOQNİTİV – DİSKURSİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Evfemizm və disfemizm istənilən diskurs növündə işlədilə bilən linqvistik paradigma təşkil edir. Ənənəvi olaraq onlara konkret məfhumları və konseptləri bildirən söz və ifadələri digər sinonim leksemlər vasitəsilə əvəz edə bilən kateqoriyalar kimi yanaşılır.

Koqnitiv prospektdən evfemizm və disfemizmlərin müxtəlif diskurs növlərində (*siyasi, iqtisadi, tibbi, dini, mədəni, məişət və s. kimi kommunikativ diskurslar*) işlədilməsi qeyri-ixtiyari olmayıb koqnitiv kateqoriyalarla şərtlənmişdir. İlkin olaraq evfemizmlər tabuları, kobud anlayışları və həsas mövzuları adlandırmağa xidmət edərək çox zaman obrazlı sinonimlik yaradır. Buna zidd olaraq isə disfemizm neytral sözləri və konseptləri mühüm ritorik təsirə malik olan daha kobud və incidici ifadələrlə əvəz edir.

Qədim zamanlardan indiyədək, demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə bir çox həssas mövzular adı çəkilməsi yasaq mövzular təşkil etmişdir. Bu mövzulara münasibətdə diqqətlə davranılmış, kobud və ya həsas, siyasi cəhətdən düzgün olmayan konseptləri adlandırmaq üçün, bəzən isə sadəcə nəzakət prinsipinə əməl etmək niyyətilə müxtəlif söz və ifadələr yaradılmışdır. “*İntim*” bədən üzvləri, cinsi əlaqə, bədən funksiyaları, şəhvət, sosial status məfhumu, nifrət, vicdanlılıq, dəlilik, əqli xəstəliklər, fiziki qüsurlar, təhlükəli heyvanlar, Allah və şeytanla bağlı konseptləri bildirən mövzular əksərən tabu təşkil edir və evfemistik ifadələrlə əvəz oluna bilər. Adətən konkret konseptləri adlandırmaq üçün məqsədyönlü linqvistik manipuluyasiyalar həyata keçirilir. Bu tədqiqatın əsas hədəfi evfemizm və disfemizmlərin koqnitiv-diskursiv işlənmə prinsiplərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *evfemizm, disfemizm, diskurs, koqnitivizm, konseptləşmə, kateqorizasiya*

Nargiz Salimova
Azerbaijan University of Languages
PhD student
salimovanargiz.adu@gmail.com

Cognitive – discursive aspects of euphemisms and dysphemisms

Abstract

Euphemism and dysphemism form common linguistic paradigms that can be used in any discourse type. Traditionally, they are approached as categories that can replace words or phrases indicating concrete notions and concepts with other synonymic lexemes.

From a cognitive perspective, euphemisms and dysphemisms in various discourse types (political discourse, economic discourse, medical discourse, religious discourse, cultural discourse, everyday discourse, etc., communicative discourse) are not arbitrary but conditioned by cognitive categories. Euphemisms primarily serve to name or replace taboo, rude notions, and sensitive topics, often creating expressive synonymy. In contrast, dysphemisms replace neutral words and concepts with more rude and hurtful ones with a substantial rhetorical effect.

From ancient times until nowadays, many sensitive themes have been unmentionable in almost all societies. These themes were treated carefully, and various new words and expressions were coined to name the concepts that might be considered rude, sensitive, politically incorrect, or

sometimes just for the intention of following the principle of politeness. Such themes as “*private parts, sex, bodily functions, lust, the notion of social status, hate, dishonesty, madness, mental disease, physical disabilities, dangerous animals, fear, God and Devil, etc.*”, concepts mainly indicate taboos and can be replaced by euphemistic expressions. Usually, purposeful linguistic manipulations are used to name concrete concepts. This research aims to discover specific principles of cognitive-discursive usage of euphemisms and dysphemisms.

Keywords: *euphemism, dysphemism, discourse, cognitivism, conceptualization, categorization*

Giriş

İngilis dili cəmiyyətin XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlindəki dil mənzərəsi koqnitiv kateqoriyaları əhatə edir. İntensiv olaraq yeni leksika ilə zənginləşən bu kateqoriya ümumilikdə dünyanın konseptual modelinin əsasını təşkil edir. Yeni sözlərin yaranması ekstralingvistik gerçəkliyin real vəziyyətindən asılı olmayaraq baş verir. Dünyanın ingilis dili mənzərəsi xüsusi obrazlara, konseptlərə, ideyalara əsaslanır ki, bu da müvafiq lingvistik vasitələrlə ifadə olunur. Konseptual dünyagörüşü ingilis dilinin müxtəlif variantlarında milli xüsusiyyətlərə xas biliklərin mövcud sistemi ilə müəyyən olunur.

Evfemizm dedikdə əsasən güclü bir dil aləti nəzərdə tutulur ki, bu alətin vasitəsi ilə kəskin və xoşagəlməz söz və ifadələrin daha yumşaq qəbuloluna biləcəkdir, eləcə də nəzakətli olanlarla əvəzlənməsi təmin edilir. Evfemizmlərin öyrəndiyi semantik sahələr, eləcə də diskurslar çoxşaxəlidir: *siyasət, politkorreklik, iqtisadiyyat ölüm, din, məişət, cinsəllik və s.*

Evfemizmlər və disfemizmlər qadağa olunmuş reallığın konseptualizasiya proseslərini əks etdirir. Bu gerçəklik kontravalent effektdə sahibdir, yəni eyni əsasa malik olub fərqli məqsəd və niyyətlər daşıyır. Ənənəvi lingvistik onlara leksik-semantik səviyyədə yanaşaraq öyrənsə də, koqnitiv səviyyədə bu paradigma mahiyyətini dəyişərək konseptləşmə prosesinin bir hissəsi kimi çıxır. Koqnitiv–diskursiv cəhətdən yanaşdıqda isə sözü gedən kateqoriya, yəni evfemizm–disfemizm əvəzlənməsi sırf leksik səviyyə çərçivəsindən çıxaraq sadəcə sözəvəzedici funksiya daşımır, koqnitiv boyutda bu və ya digər konseptualizasiyanı əks etdirir. Konseptual kateqoriyalara çevrilmək sözügedən lingvistik proseslərin başlıca diskursiv fəaliyyətinin nisbi təbiətini pragmatik fərziyyələrlə əks etdirmədə rol oynayır.

Tədqiqatın aktuallığı evfemizmlərin və disfemizmlərin koqnitiv spesifikasi ilə əlaqədar işlərin kasadlığı ilə şərtlənir. Tədqiqatın aktuallığı həm də onu bir tərəfdən hal-hazırda lingvistikada başlıca elmi cərəyanla – koqnitivizmlə, digər tərəfdən sözügedən fenomenin əsas dərkçi proseslərlə, konseptualizasiya və kateqorizasiya ilə əlaqədar olması, eləcə də onların daşdığı bilik, informasiyanın representasiyasının ümumi qanunauyğunluğu ilə şərtlənmişdir. **Tədqiqat obyektini** olaraq diskursiv səciyyəli dildə mövcud evfemizm və disfemizmlər qeyd olunmalıdır. Yaranma, təşəkkül tapma və koqnitiv - diskursiv funksiya araşdırmanın *maraq obyektini* təşkil edir. **Tədqiqatın əsas məqsədini** evfemizmlərin və disfemizmlərin əsas koqnitiv proseslər sırasında rolunun öyrənilməsi təşkil edir. Koqnitiv əsasların müəyyən edilməsi, onlarda saxlanan biliyin verballaşması, yəni konseptualizasiyası, eləcə də evfemistik-disfemistik əvəzlənməni mümkün edən konseptlərarası əlaqələrin müəyyən olunması da məqsədlər sırasına daxildir. **Tədqiqat materialı** olaraq bu məqalədə təhlil edilən evfemizmlərin əksəriyyəti Holderin “A Dictionary of Euphemisms” (Holder, 2002) və Spearsın “Slang and Euphemism” (Spears, 2001) lüğətlərindən seçilmişdir. Bununla belə bəzi qisim evfemizmlər və disfemizmlər (eləcə də məna və funksiyaları) internet mənbələrinə, onlayn lüğət və tezauruslara istinadən verilmişdir. H.Rawson (Rawson, 1981) kimi müəlliflərin ixtisaslaşmış lüğətləri, ingilis dilinin onlayn korpusu, internet hüdudlarında mövcud məşhur izahlı lüğətlər, eləcə də ümumi seçim metodu ilə seçilmiş müxtəlif tematikali diskurslara məxsus publisistik əsərlərdən götürülən evfemizmlərdən istifadə olunmuşdur.

Metod və metodologiya. Tədqiqatda metod olaraq koqnitiv dilçiliyə aid olan yanaşmalardan istifadə edilərək, koqnitiv semantika prizmasından çıxış olunur. Koqnitiv semantika və metaforalarla evfemiyanın əlaqəsi diqqətə çatdırılır. Müxtəlif mənbələrdən təsadüfi seçilmiş dil materiallarını ümumi bir prinsip üzrə birləşdirməyə cəhd göstərilir. Təhlil olun evfemiya və

disfemiya nümunələrinə konseptlər səviyyəsində kateqorizasiya elementi kimi yanaşılır. Koqnitiv dilçilik mövqeyindən yanaşıldıqda dil konseptualizasiya, kateqorizasiya dərk və anlama kimi mental prosesləri əhatə edən koqnitiv bacarıqların məcmusu kimi başa düşülür. Ümumi dərk etmə prosesinin bir hissəsi kimi biliyə koqnitiv mahiyyətdən yanaşsaq koqnitiv dilçilik dillə təfəkkürün əlaqəsini öyrənir. İctimai şüurun məhsulu kimi konseptuallaşaraq, biliyin verballaşdırılması həyata keçirilir. Bu prinsipdən çıxış edərək evfemizm və disfemizmlərin tədqiqi və təhlili aparılmışdır.

Tədqiqata dair əsas nəzəri əsərlərin və yanaşmaların təhlili. Evfemistik nominasiyalar bir çox lingvistiklərin tədqiqat obyekti olmuşdur: K.Allan (Allan, Burrige, 1991), K.Burridge (Burridge, Kathryn, 2006), R.W.Holder (Holder, 2002), J.S.Neoman (Neoman, Silver, 1995), C.G.Silver (1995), R.A.Spears (Spears, 2001), V.V.Panin (Panin, 2004), R.Keyes (Keyes, 2010), Cacas Gomez (Gomez, Miguel, 2009-2012), H.Rawson (Rawson, 1981) və s. kimi tədqiqatçılar bu sahədə araşdırmalar aparmışlar. Müəlliflər evfemizmlərin danışıq diskursuna xarakterik sözyaradıcı aspektinə diqqəti yönəltmişlər. Bu tədqiqatda isə onların diskursiv səviyyədə koqnitiv təhlili və tədqiqinin vacibliyi ön plana çəkilmişdir.

Hal-hazırda evfemizmlərin müxtəlif tərifləri mövcuddur. Variativliyinə baxmayaraq bu təriflər eyni bir pragmatik-funksional prinsipə görə birləşir. Bu prinsip ifadələrin mənasının yumşaldılması, neqativ dəyərləndirmələrin neytral və müsbət olanları ilə əvəz olunmasıdır. Kəskin sosial problemlərdən yayınmaq, gerçəkliyi üstüörtülü şəkildə göstərmək çoxşaxəli diskursda işlənən evfemizmlərin əsas məqsədidir.

Ənənəvi olaraq bu və ya digər dilin hər hansı hadisələrinin, vəziyyətlərin neytral təqdimatı üçün işlədilən söz və söz birləşmələri evfemizm adlandırırlar. Hesab etmək olar ki, evfemizmlər elə sinonim sözlər ifadələrdir ki, müxtəlif mövzuları ört-basdır etmək məqsədi ilə başqasının yerinə işlədilir. Bu mövzuların aktuallaşması *sosial-siyasi, sosial-iqtisadi, etik, etnik, dini* və digər kriteriyalara görə arzuolunmaz hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, evfemizmlər dinamikliyi, qeyri-sabitliyi ilə fərqlənən leksikaya aid olması ilə səciyyəvidir. Leksəmlərin çoxu əvvəlcə evfemizmlər kimi təyin olunmuş, sonra isə ümumişlək neytral leksikaya çevrilir. Bu səbəbdən lüğətlərdə müvafiq anlayışlar tez köhnəlir. Biz hal-hazırda işlədilən və aktuallığa malik evfemizmləri və disfemizmləri araşdıracağıq.

Evfemizmlər verilən onlarla təriflər mövcuddur. İlk olaraq əsas ingilisdilli lüğətlərdə verilən təriflərə nəzər salaıq. **Oxford Learner's Dictionary** bu məfhuma belə bir definisiya və ya təyin verir: “Evfemizm nə isə xoşagəlməz və utandırıcı bir əşyanın həqiqətdə olduğundan daha əlverişli, qəbul ediləbilən olması üçün işlədilən söz və ifadələri bildirən termdir” (12). **Cambridge Dictionary** isə evfemizmi “təhqiqedici və ya xoşagəlməz sözü deməkdən yayınmaq üçün işlədilən söz və ya birləşmələr” adlandırır (13). **The Collins Dictionary** evfemizmlər “insanların utanverici və ya məyusedici hesab etdikləri şeylər barəsində danışarkən müraciət etdikləri söz və ifadələr” (14) kimi təqdim edir. **Meriam-Webster Dictionary** yə istinadən isə evfemizmin “xoşagəlməz və ya təhqiredici ola biləcək ifadənin daha münasib və təhqiredici olmayanla əvəz edilməsi” (15) olduğunu öyrənmək mümkündür.

Etimologiyası etibarilə evfemizm sözü yunan mənşəli “*euphemismos*” sözündən törəmişdir və “*yaxşı danışan*” mənasına malikdir. İlk vaxtlarda dini məqsədlərlə işlədilən bu termin daha sonralar məna genişlənməsinə uğramış və daha geniş əhatə dairəsinə sahib olmuşdur. Evfemizmlərdən istifadəyə olan ehtiyac həm sosial həm də emosional təbiətə malikdir. Cəmiyyətdə açıq-aşkar vurğulanması qeyd oluna mövzular yəni tabu olan mövzulara istinadən işlədilən bir diskursiv – ritorik strategiya kimi başa düşülə bilər. Mahiyyət etibarilə həm evfemizmlər, həm də disfemizmlər obrazlı dilin ünsürlərinin dən əks etdirən dil işarələrindən ibarətdir. Bu səbəbdən onların ifadə etdikləri konseptlər kateqorizasiyaya uğramağa məhkumdur. Bu kateqoriyaya aid lüğətin leksikolizasiyası polisemiya yaradır. Metaforizasiya paradiqması kimi kimi evfemizm və disfemizm fenomeni də koqnitiv yanaşmada konseptual şəbəkənin bir hissəsinə çevrilmişdir.

Evfemizmlərdən istifadə bəzən yöndəmsizlik, çaşqınlıq hissinin aradan qalxmasına xidmət edir. *Ralph Keyes* bu məsələyə toxunaraq qeyd edir: “*Sivil diskurs (nitq) dolayılıq mənbəsi olmadı*

qeyri-mümkün olardı. Evfemizmlər bizə alət (vasitə) yaradır ki, həssas mövzuların adını çəkmədən onlardan bəhs edək” (Keyes, 2010)

Evfemizmə əks olan kateqoriyanı disfemizm təşkil edir. Disfemizmlərə tabu, söyüş, küfr kimi qeyri-normativ leksika aiddir. Dizfemizm anlayışı XIX əsrin sonlarında peyda olmuşdur, yunan mənşəli “*dys*” (*pis*) və “*pheme*” (*nitq*) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu linqivistik kateqoriya məxfi konnotasiyaya malik neytral və ya evfemistik ifadələrə ziddiyyət, qarşılaşdırma (contrast) təşkil edir (Keith, Burrige, 1991-2006). Qeyd etmək lazımdır ki, evfemizm hər zaman “tabu və ya təhqiredici mövzulardan uzaq qaçmaq məqsədi ilə” (Burrige, 2006: 456) işlədilir. Burrige yazır ki, evfemizmin işlədilməsi, gündəlik həyatda daha müsbət konnotasiya yaratmaq niyyəti daşıya bilər. Məsələn, *older people* (qocalar) əvəzinə *senior citizens* (böyüklər) işlədilir.

Evfemizm və disfemizmlərələ biavasitə əlaqəsi olan digər bir anlayış da *tabu* paradımıdır. Spears (Spears, 1982) *tabu* sözünün polineziya mənşəli olduğunu və dini qadağalara aidiyyətini qeyd edir. Belə qadağalara əməl edilməsi şəraitində cəza nəzərdə tutulduğunu bildirir. Bu sözün müasir mənası “*sosial kommunikasiyanın məcbur etdiyi hər hansı qadağa*” kimi dəyişdirilməlidir. Spears (Spears, 1982) bildirir ki, qərb cəmiyyətində tabular *sosium* önündə, xüsusilə də qadınlar olan yerdə işlədilir və adətən ölüm, seks, küfr, bədən funksiyaları və s. həssas mövzulara aid olur. Tabunun gücü dil daşıyıcılarını qadağan konseptlərdən yayınmağa vadar edir. Tabuların əhatə etdiyi mövzular çoxşaxəli olsa da, ən çox işlədilən tabular *cinsəllik, cinsi əlaqə və ya cinsiyyət orqanları* ilə bağlı olan konseptlərin ifadəsini əks etdirən semantik sahəni əhatə edir. Allan və Burrige qeyd edirlər ki, qadın cinsiyyət orqanını (vaginanı) bildirən 1200 termin, kişi cinsiyyət üzvünü (penis) ifadə edən 800 termin mövcuddur (Allan, Burrige, 1991: 96).

Evfemizmi “xoşagəlməz olan barədə danışmağın xoş üsulu” kimi dəyərləndirmək olar. Evfemizasiya hadisəsi mental proses təşkil edir, konseptual məzmuna malik olub konnotativ, yəni ikincili mənanın intepretasiyası, konseptuallaşması zamanı gözdən keçirilir. Konseptual derivasiya mövzunun birbaşa ifadəsində öz əksini tapır. Bu funksiyanın realizasiyada çox çox zaman konseptual metafora, metanimiya, inferensiya, konseptual məzmunun daralması, genişlənməsi və s. kimi mexanizmlər çıxış edir.

Əvvəlcə də vurğulandığı kimi sözü gedən fenomenlər çoxşaxəli diskursiv işlənmə arealına sahibdir. Məsələn *iqtisadiyyatda* iqtisadi mətnlərin müəllifləri evfemistik ifadələri işlədərkən müxtəlif məqsədlər güdür. Onlar hadisənin və yaxud şəxsin xarakteristikasını yumşaltmaq üçün onun üzərinə düşən *neqativ, ironik təsviri gizlətmək məqsədilə, siyasi korreklik, ya da sadəcə nəzakət prinsipinə* görə bu strategiyanı seçirlər. *Media diskursunda* isə jurnalistlər inandırıcı olmaq məqsədilə resipiyentlərdə neqativ reaksiya yaratmamaq üçün evfemizmlərdən istifadə edirlər. Danışan müəyyən mənada adresatın dəyərlərinə təsir etməyə çalışır, neqativ iqtisadi faktorlardan məqamlaşma mənası güdür (Panin, 2004). Bu yolda şüur manipulyasiya olunur, narazılığın qarşısı alınır. İstənilən dil daşıyıcısı (jurnalist, iqtisadçı, siyasətçi və s.) dil vahidlərinin kommunikasiyasının pragmatik yönümündən asılı olaraq düzgün dil vahidlərinin seçimi qarşısında qalır. Bu aspektdə çıxış etdikdə evfemizmlər böyük rola malikdir. *Siyasi xarakterli* evfemizmlərin tədqiqi mövcuddur. Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin II yarısında ingilis dilinin leksik tərkibi “*Siyasi korreklik*” (Panin, 2004) hadisəsinin təsiri ilə nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişilmişdir. Bəzi mövzulara siyasi cəhətdən daha diplomatik yanaşmaq vacibdir. Bu səbəbdən dildə müxtəlif ekplisit və yaxud implisit cəhətdən təhqiredici sözlər və ifadələrdən yayınmağa çalışmaq tendensiyası mövcuddur. Siyasi cəhətdən fərqli identifikasiyaya yəni *dini, irqi, dili, mədəni, etnik* müxtəlifliyə malik qruplara, icmalara istinad edərkən istifadə edilən nisbətən neytral və hörmət ifadə edən dil işarəsinin işlədilməsi *siyasi korreklik* hadisəsinin mahiyyətin əks etdirir. Bunun nəticəsi olaraq evfemizmlərin sahəsi daim nəzərə cərpacaq dərəcədə genişlənməyə davam edir və bu da yeni tədqiqatların bu istiqamətdə peyda olmasına gətirib çıxarır.

Gerçək dil materialları əsasında evfemizm və disfemizmlərin təhlili. Müxtəlif mədəniyyətlərdə evfemizmlərdən istifadə nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqlənir. Bu anlaşılmazlıq, narazılıq uğursuz kommunikasiyaya gətirib çıxara bilər. Eləcə də tərcümə prosesində müəyyən çətinliklər yaradır. Hətta ən təcrübəli tərcüməçi belə tələyə düşə bilər, neytral ifadələrin implisit şəkildə ötürdüyü

siqnalları tuta bilmir. Məsələn, *incidentally*, *impisit* olaraq “mən bu diskursiyanın əsas ideyasına keçirəm” mənasını ifadə edir. Bu cür kodlaşdırmalar danışanın öz pragmatik niyyətini, məsələn, hirsini, narazılığını və s. ifadə etməyə imkan verir.

İngilis mədəniyyətində ümumişlək və aydın olan evfemizmlərin əksəriyyəti neqativ əlamət və keyfiyyətlərin gizlədilməsinə yönəldilir. Əgər dövlət xidmətçisi nazirə xəbərdarlıq edirsə, qərarın *courageous* (*cəsur*) olduğunu vurğulayır. Bu evfemizm siyasətçinin karyerasına neqativ təsir edən qeyri-məşhur qərar kimi dəyərləndirilir. *Adventurous* həyata keçirilməsi qeyri-mümkün hadisəni bildirir və tərcümədə tez-tez “riskli” sözü ilə əvəz olunur. Məsələn, iqtisadi böhranı bildirmək üçün “*recession*” ləksemi tədricən öz evfemistik təbiətini itirməyə başlayır. Tez-tez istifadə edildiyindən söz neqativ konotasiya qazanır və resipiyentlərdə narahatlıq yarada bilər. Bu səbəbdən yeni *slowdown* evfemizmdən istifadə edilməyə ehtiyac duyulmuşdur, “inkışafın sürətinin ləngiməsi” kimi tərcümə olunur. Bəzən də “mənfi artım” kimi də ekvivalent tapa bilər. İqtisadi xəbərlərdə çox vaxt *good* (yaxşı), *bad* (pis) əvəzinə *appropriate* (müvafiq), *inappropriate issue* (yersiz), *a ghastly problem* (dəhşətli problem), daha yumşaq *challenging issue* (mürəkkəb məsələ), *spending* (xərclər) *investment* ifadəsi ilə (investisiya); *cuts* (maliyyələşmənin dayandırılması, ixtisar) *savings* verilir. *Relational capitalism* korrupsiyanı bildirir. *Devaluation* (devalvasiya) əvəzinə iqtisadçılar *exchange rate*, *adjustment*, *currency adjustment* işlədir. *Cheap* konseptini ifadə etmək üçün *affordable* ləksemi işlədilir.

Qloballaşma və böyük inkişaf nəticəsində ingilisdilli ölkələrdə bəzi ifadələr peyda olur və sonra isə digər dillərdə də maliyyə analitiklərinin və iqtisadçıların dilində işlədilməyə başlanır. Bəzi evfemistik ifadələrin başqa dillərdə ekvivalenti belə yoxdur. Məsələn, məhkəmə diskursunda işlədilən “*kangaroo court*” “*kenquru məhkəməsi*” qanunsuz məhkəmə, *məhkəmə parodiyası* kimi anlaşılar. Və yaxud *grey market* “qara bazar”, *free* “pulsuz, havayı”, *affordable* “münasib qiymət” ekvivalentləri işlədilir. Hərfi ekvivalentliyin olmaması bu cür səthi xarakter denotatın mükəmməlliyini ifadə edir, adresata əlavə izahı başa düşməyə imkan verir.

Evfemizmlərin çoxu birbaşa nominasiya yaxud izah yolu ilə tərcümə olunur: *downward adjustment* “devalvasiya”, *category killer* “xüsusişmiş ucuz əşyalar mağazası”. Ekvivalentliyin qoruna bilinməməsi ingilis dilinin müxtəlif lingvistik və mədəni-tarixi spesifikasiyası və tərcümə edilən dilin cəmiyyətindəki sosial, siyasi və mədəni prioritetlərindən asılıdır.

Ölümlə, axirətlə bağlı evfemizmlər və disfemizmlər. Ölüm və dəfnlə bağlı evfemizmlər ingilis dilində kifayət qədər mövcuddur. Holder “*A Dictionary of Euphemisms*” (Holder, 2002) və Spears “*Slang and Euphemism*” (Spears, 2001) xüsusişmiş lüğətlərində ölüm, axirət konseptləri ilə əlaqədar məcazi mənada işlədilən 300-ə yaxın söz və ifadələr verilişdir. Bu lüğətlərdəki yuxarıda qeyd olunan konsepti bildirən bir sıra leksemlər nəzər salsaq: *Evfemizm*: *pass away*, *depart*, *go the way of all flesh*, *meet one's maker*, *fly to glory*, *meet an ultimate demise*, *over the rainbow bridge*, və s. *Disfemizm*: *six feet under*, *dead as a doornail*, *croaked*, *kicked bucket*, *pushed daises*, *bit the big one* və s. Analoji olaraq ölüm konseptini bildirmək üçün Azərbaycan dilində də *evfemizm* kimi *rəhmətə getmək*, *haqqa qovuşmaq*, *vəfat etmək*, *ömrünü kiməsə bağışlamaq*, *gözlərini həyata yummaq*, *əbədiyyətə qovuşmaq* və s. kimi məcazi mənalı ifadələr işlədilir. *Gorbagor olmaq*, *üzünü mürdəşir yumaq*, *gəbərmək*, *cəhənnəmə hasil olmaq*, və s. leksemləri *disfemistik* təbiətə malikdir (17; 18).

Evfemizmlər müxtəlif diskurslarda işlənir və fərqli semantik sahələrə aid ola bilər: **ümumi məzmunlu evfemizmlər**: *bathroom*, *restroom*, *washroom*, *ladies' room*, *gents' room*, *comfort station*, *powder room* (toilet, lavatory), *economical with the truth*, *creative with the truth*, *terminological inexactitude* (liar), *alternate fact* (a lie), *telling stories* (lying), *consciously uncoupled* (divorced); **bədənin fizioloji funksiyası və ya qüsuru ilə bağlı olanlar**: *intestinal fortitude* (guts), *break wind* (pass gas), *physically challenged* (physically disabled), *time of the month*, *roses* (menstruation), *toss cookies* (vomit), və s.; **cinsi əlaqə, cinsəlliklə əlaqə olanlar**: *friends with benefits* (to have a sexual relationship), *the birds and the bees* (sex and pregnancy), *make live* (sexual intercourse) və s. **Allahla dirlə ilə bağlı sözlər**: *Gosh*, *Golly*, *Ye Gads*, *Jove*, *Lord...* (God) *Gee Whiz*, *Cripes*, *Jeepers*, *Jimmy*, *Cricket*, etc. (Jesus Christ), *theologically ambivalent* (atheist)

Allan and Burrige (Allan, Burrige, 1991) *madness, craziness* (dəlilik) konseptlərini ifadə edən evfemizmlərin də xüsusiyyətlərindən bəhs etmişlər. Onlar aşağıdakı bir sıra sözləri sözü gedən konseptlərə evfemistik sinonim kimi vermişlər. *Crack-brained, scatter-brained, shatter-brained; head case, nutcase, wacko; falling to pieces; have a (nervous) breakdown; unhinged; having a screw/tile/slate lose; one brick short of a load, not a whole load; one sandwich short of a picnic; two bob short of a quid, not the full quid; his elevator doesn't go to the top floor; a shingle short; and perhaps he's lost his marbles* (Allan, Burrige, 1991).

Gerçəkliyi maskalamaq, yumşaldıcı, ört-basdır edici effektdə malik ola bilmək evfemizmlərin başlıca xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Tabu təşkil edən reallığın mənfi cəhətdən yaxşılaşdırılmasının obrazlı evfemizmlərin funksiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Müxtəlif linqvistik plana malik bir sıra dərk etmə mexanizmləri mövcudur ki, onlar evfemizm-disfemizm paradigmindən istifadə edərək müəyyən qadağan olunmuş gerçəklik hadisələrinin və ya konseptlərin yükünü yumşaltmaq (və ya tamam əksinə), *əvəz etmək, dəyişdirmək və ya modifikasiya etmək* üçün işlədilir. *Nəzakət prinsipinə əməl, siyasi cəhətdən düzgünlüyün və ya politkorrekliyin (political correctness) qorunması* bu paradigmanın sosial əhəmiyyətini ifadə etdirir (Evans, Green, 2006: 830).

Disfemizm təhqirə əlaqədər olur və ailə üzvləri, dostlar, partnyorlar və konkret sosial dairələrdə işlədilmə etibarilə konseptual əhəmiyyəti böyükdür. Bir sıra disfemizm nümunələrinə nəzər salaq: *mop* (süpürgə) – qalın saç bildirir. *Beak* (dimdik) – insan burununu bildirir. *Conk, honker, neb* sözləri də eləcə bu *burun* məfhumuna aiddir.

Koqnitivizmdən yanaşdıqda evfemizm və metafor əlaqəsini gözdən qaçırmmaq qeyri-mümkündür, belə ki, bu kateqoriyalar hər ikisi nitq firqurları təşkil edərək obrazlı dilin diskursiv səviyyədə spesifik konseptləri ifadəsində istifadə olur. Metafor elə bənzədici ifadədir ki, (bəzən kiçik hekayə belə ola bilər) hər hansı bir məfhumu və ya konseptə daha canlı və rəngarəng yanaşmaq üçün, insanların daha aydın və asan başa düşməsi üçün işlədilir. Evfemizmlərdən fərqli olaraq metafor anlayış və konsepti gizlətmək deyil, daha canlı və obrazlı dil vasitəsi ilə ifadə bilmək məqsədi güdür. Koqnitiv nöqteyi - nəzərdən metafor aydınlaşdırıcı, evfemizm isə azdırıcı mahiyyət daşıyır. Lackoff və Jonhsonun (Lackoff, Jonhson, 2003) *konseptual metafor nəzəriyyəsi* kateqoriyalaşmanı, konseptləşməni və koqnisiyanı əlaqəli şəkildə tədqiq edir. Konseptual və yaxud koqnitiv metaforda (Lackoff, Jonhson, 2003) olduğu kimi evfemizmlərə konsept kimi yanaşsaq “ölüm” konseptini səyahətlə müqayisə edə bilərik. Məs., “*Ölüm (ölmək) səyahətdir*” konsept sahəsi (*Life is travel*”, “*Love is travel*” və s. kimi) müxtəlif metafor səciyyəli evfemizmlərlə ifadə oluna bilər. “*To die is to travel*”, “*To die is to depart this life*”, “*To die is to go to Heaven*”, “*To die is to fly to glory*”, “*To die is to pass over*”, “*To die is to pass away*”, “*To die is to go the way of all flesh*”, “*To die is to meet one's maker*”, etc.

İşsizliklə bağlı mətnlərdə dominant *unemployed* ifadəsi ilə yanaşı, evfemizmlər işlədilir. Geniş yayılmışlar arasında 1) *unwaged maps*; 2) *voluntarily leisured*; 3) *(people) who are not in work* və 4) *(people) who are out of work* və s. aiddir. Son iki ifadədə işsizliyin səbəbi gizlədilərək işsizlik probleminin ciddiliyini vurğulayır. *Poverty* (kasıblıq) və *hardship* (ehtiyac) sözləri kütləvi informasiya vasitələrində (KİV) demək olar ki, işlədilmir və yaxud nadir hallarda işlədilir (Koller, 2008). Ən çox burada geniş semantikalı *need* sözü işlədilir. Ehtiyac içində yaşayan insanlar eləcə də 1) *people on low incomes*; 2) *low earners*; 3) *families in financial need* perfrazları işlədilir. Etik təsəvvürlərdən irəli gələrək əhalinin köməyə ehtiyacı olan hissəsi 1) *people in difficulty*; 2) *people in need*; 3) *families at risk* kimi təyin olunur. *Invalid* sözünün aşağıdakı perfrazları istifadə olunur: 1) *people with physical disabilities or sensory impairment*; 2) *the physically disabled people*; 3) *severely disabled people*; 4) *people who are unable to work*. *Disabled* ləksemi fiziki qüsurları göstərən *invalid, creppled, cripple* disfemizmlərinin əvəzində işlədilir. İflic olmuş insanlar (*paralysed; paralyties*) *people with mobility needs* kimi müəyyən olunur (Croft, Cruse, 2004: 356).

Nəticə

Diskursda evfemizmlərin koqnitiv xüsusiyyətlərini analiz edərkən aşağıdakı *nəticələrə* gəlmək olar. Diskurs təkcə quru anlayışlardan ibarət deyil, ifadəli, rəngarəng çalarla zəngindir. İngilisdilli

dikurs evfemizmlər və disfemizmlərlə zəngindir, bu da öz növbəsində iqtisadçılar və siyasətçilərə iqtisadiyyatda baş verən neqativ hadisələri gözdən keçirməyə imkan verir. Əşya və hadisələrin birbaşa nominasiyası neqativ emosiyalar yaradığı üçün evfemizmlərlə neytrallaşdırılır. Məsələn, iyrənmə, utanc, qorxu hissi və s. Evfemizmlərin istifadəsi hadisə və predmeti adresatın təxəyyülü üçün daha “xoş” və “az təhlükəli” edir. Bəzən isə əks proses baş verir, məzmunun yumşaldılması yaxud neytrallaşdırılması deyil, kəskinləşdirilməsi və neqativ yük əldə edilməsinə ehtiyac duyulur. Bu proses də disfemizmlərin əhəmiyyətini artırır. Dilimizə tərcümə zamanı peyda olan problemlər mənanın daha ətraflı ifadəsi üçün ən optimal variantın seçilməsi ilə bağlıdır. Tərcümə zamanı peyda olan əsas problemlərlə: *sözün mənası ilə əlaqədar normaya; məna dəqiqliyinə, stilə görə müvafiq ekvivalentin seçilməsi; milli-mədəni xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılması; evfemizasiyaya məruz qalan obyektlərin müxtəlifliyinin nəzərə alınması* aiddir. **Nəticə etibarilə**, tərcümədə həm bəzi evfemizmlərin tam təsviri, həm də birbaşa nominasiya vasitəsilə çevrilməsi baş verir. Evfemizmlərin sosial-koqnitiv funksiyalarından bəhs edərkən aşağıdakılar dərhal ağla gəlir. Beləliklə, ümumi şəkildə qeyd etsək biz əksər hallarda evfemizm fenomeni ilə aşağıdakı kontekstlərdə qarşılaşmış oluruq və onların diskursiv-koqnitiv funksiyaları bu kontekstlərdə ön plana çıxır: 1) *xoşagəlməz olanın təsirini gizlətmək, pərdələmək məqsədilə*; 2) *tabu olan əşya və hadisələri adlandırmaq üçün və ya yumşaldılmaq üçün*; 3) *tanrı ilə, dinlə əlaqəli ifadələrdən, küfrdən (blasfemiya) yayınmaq üçün*; 4) *ölümlə, axirətlə bağlı leksikani bildirmək üçün*; 5) *xəstəlikdən əziyyət çəkən və ya, əqli çatışmazlığı, fiziki əlliliyi olan insanların halını təsvir edərkən*; 6) *infeksion xəstəlikləri ötr-basdır etmək məqsədilə*; 7) *həssas, ağırli mövzuları yumşaltmaq niyyəti ilə*; 8) *siyasi cəhətdən korrekliyi gözləmək üçün*; 9) *etnik cəhətdən tolerantlığı qorumaq üçün*; 10) *cinsəlliklə bağlı məqamlara toxunanda*; 11) *kobud və kəskin ifadələri yumşaltmaq məqsədilə*; 12) *vulqar səslənməkdən uzaq durmaq niyyətilə*; 13) *utancverici mövzularda don geyindirmək məqsədilə*; 14) *nəzakət prinsipinə əməl etmək üçün*; 15) *həmsöhbətinin qəlbini qırmamaq şərti*; 17) *hörmət ifadə etmək üçün*; 18) *tolerant yanaşmaq istədikdə və s.*

Tədqiqatın sonrakı davamı kimi evfemiya və disfemiya kateqoriyalarının Britaniya və Amerika variantlarında, evfemizm-neologizmlərin, disfemizm-neologizmlərin üslubi klassifikasiyası, modifikasiyası, yaranma üsullarının sxemi koqnitiv cəhətdən araşdırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Holder, R.W. (2002). How Not to Say What You Mean: A Dictionary of Euphemisms. Oxford: Oxford University Press, 220 p.
2. Spears, R.A. (2001). Slang and Euphemisms: A Dictionary of Oaths, Curses, Insults, Ethnic Slurs, Sexual Slang and Metaphor, Drug Talk, College Lingo and Related Matters. NY, Signet.
3. Rawson, H. (1981). A Dictionary of Euphemisms & Other Doubletalk. Crown Publishers, Inc., New York, 312 p.
4. Allan, K., Burrige, K. (1991). Euphemism and Dysphemism. Language Used as Shield and Weapon. New York, Oxford: Oxford University Press.
5. Burrige, Kathryn. (2006). Taboo, Euphemism, and Political Correctness. In Keith Brown (ed). Encyclopedia of Languages & Linguistics (Second Edition), pp.455-462. Boston: Elsevier.
6. Neoman, J.S., Silver, C.G. (1995). Book of Euphemisms. The hilarious guide to unmentionable. London, Wordsworth Editions LTD, 310 p.
7. Spears, R.A. (1982). Slang and Euphemism. New York: New American Library, 462 p.
8. Panin, V.V (2004). Piliticheskaya korrektnost kak kulturna-povedencheskaya i yazikovaya kategoriya: diss. ... kand. fil. nauk. Tyumen, TQU., 217 s.
9. Keyes, R. (2010). Euphemia: Our Love Affair with Euphemisms. Little, Brown, and Company.
10. Gomez, C., Miguel. (2009). Towards a new approach to the linguistic definition of euphemism. Language Sciences, 31, pp.725-739.
11. Gomez, C., Miguel. (2012). The Expressive Creativity of Euphemism and Dysphemism. Lexis: Journal in English Lexicology, 7, pp.43-64
12. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/euphemism
13. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/euphemism>

14. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/euphemism>
15. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/euphemism>
16. Allan, K., Burridge, K. (2006). Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language. Cambridge: Cambridge University Press, pp.3-31.
17. <https://www.etymonline.com/search?q=euphemism>
18. <https://obastan.com/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti/a/>
19. Evans, V., Green, M. (2006). Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh University Press, 830 p.
20. Lakoff, G., Johnson, M. (2003). Metaphors We Live By, University of Chicago Press, 256 p.
21. Koller, V. (2008). Metaphor and Gender in Business Media Discourse A Critical Cognitive Study. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
22. Croft, W., Cruse, D.A. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge University Press, 356 p.

Göndərilib: 06.03.2024

Qəbul edilib: 26.04.2024